

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)
Smithuis, J.

Citation

Smithuis, J. (2019, February 6). *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/68326>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/68326>

Author: Smithuis, J.

Title: Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)

Issue Date: 2019-02-06

Samenvatting

Dit proefschrift had tot doel de ontwikkeling van de stedelijke politiek in de stad Utrecht te onderzoeken in de periode van ongeveer 1250 tot 1450. Drie thema's kwamen specifiek aan de orde, namelijk de ontwikkeling van de stedelijke politieke instellingen, gezien vanuit het oogpunt van sociale en politieke groepen die op zoek zijn naar vertegenwoordiging en invloed; de ontwikkeling van het politieke discours en stedelijke geschiedschrijving in Utrecht; en de rol van geweld in de stedelijke politiek. Ik wilde bij deze thema's vooral dynamische processen onderscheiden en dus niet een statisch beeld presenteren van 'de' laatmiddeleeuwse politieke instituties, praktijken of cultuur in Utrecht. Laatmiddeleeuwse stadsbesturen waren continu aan verandering onderhevig, en juist in deze periode, vanaf de late veertiende eeuw, konden de contouren van vroegmodern stadsbestuur reeds waargenomen worden.

Ontwikkeling van politieke instellingen

De eerste twee hoofdstukken beoogden vast te stellen hoe het laatmiddeleeuwse stadsbestuur van Utrecht evolueerde op het spectrum tussen een 'gesloten', oligarchisch bestuur en een meer 'open', representatief bestuur, en wat de factoren waren achter deze evolutie. De analyse was vooral gericht op de relaties tussen de ambachts- en kleinhandelsgilden en de oude stedelijke elite van kooplieden en ridderlijk levende burgers, die samen het 'patriciaat' vormden. Hoe vertaalden die onderlinge relaties zich in de ontwikkeling van stedelijke politieke instellingen, de verdeling van de macht en de ontwikkeling van een bestuurlijke elite in de periode 1250-1450?

Hoofdstuk 1 richtte zich op de inhoud van formele constitutionele regelingen en op de deels ongeschreven regels over de verdeling van zetels in het dagelijkse stadsbestuur, met name in de stadsraad en voor de posities van de vier 'oversten' (burgemeesters en overste oudermannen van de gilden). Daarnaast werd de toegankelijkheid van posities in het stadsbestuur en de mobiliteit van stadsbestuurders in de praktijk onderzocht, op het niveau van individuen en families. De analyse liet in de eerste plaats zien dat er grote veranderingen optraden in deze periode in de samenstelling en toegankelijkheid van het stadsbestuur. De meest drastische verandering vond plaats met de invoering van de gildebrieff in 1304. Deze verordening leidde tot de vorming van

een politieke gemeenschap die (volgens de constitutie vastgelegd in 1340-1341) bestond uit alle gildeleden met burgerrechten, en gaf daarmee voor het eerst ook de middengroepen van zelfstandige ambachtslieden, winkeliers en kleinhandelaars een rol van belang in het stadsbestuur. In het gildesysteem werden vanaf 1307 geleidelijk óók de oude patricische families en andere families met een ministeriale status geïncorporeerd. Deze niet-ambachtelijke elite ging dus geen aparte corporatie of afzonderlijk kiescollege in Utrecht vormen, zoals dat elders vaak wel gebeurde (zoals bij de *poorterij* in Zuidelijke steden).

In de tweede plaats ontstond in de loop van de veertiende eeuw een nieuwe ‘raadselite’ (*Ratselite* in de Duitse literatuur). De aanwezigheid van deze bestuurlijke elite kon al waargenomen worden in 1402, wanneer de bewaarde reeksen jaarlijkse bestuurderslijsten een aanvang nemen. Op het eerste gezicht (meer onderzoek is nodig) bestond de Utrechtse raadselite uit leden van oude patricische families, na 1304 ingeweken ministeriale families van het Stichtse platteland, en leden van families met een ambachts- of kleinhandelsachtergrond. Ridderlijke families herwonnen met andere woorden een positie van macht in de stad, maar nu van binnen de gilden en pas na hun aanpassing aan het heersende gildesysteem. In de praktijk bezetten leden van de raadselite de meeste zetels in de stadsraad en de hogere functies van overste, en hadden zij de meeste kans op langdurige bestuurlijke carrières in de stad. Analyse van de mobiliteit van bestuurders liet zien dat het vroeg-vijftiende-eeuwse stadsbestuur van Utrecht in dit opzicht een grote gelijkenis vertoonde met de besturen van naburige kleinere steden in de Noordelijke Nederlanden, die meestal als oligarchisch worden aangeduid. Met name bij de verkiezing tot burgemeester of overste ouderman bleek familieachtergrond belangrijker dan vertegenwoordiging van het gilde. Tegelijkertijd bleef het open systeem van gilderepresentatie en verkiezingen grotendeels intact in Utrecht tot 1528, en behield de vergadering van alle gildeleden met burgerrecht (de *gemene morgenspraak*) het recht om geconsulteerd te worden in belangrijke zaken van algemeen belang. Dergelijke constitutionele afspraken maakten het stadsbestuur van Utrecht fundamenteel meer open en representatief dan omliggende steden zonder gildevertegenwoordiging.

De derde conclusie van hoofdstuk 1 betrof de verdeling van de macht tussen de 21 politieke gilden onderling. De ontwikkeling van een raadselite ging hand in hand met een gildesysteem dat sommige gilden veel betere kansen bood dan andere om posities van macht en invloed te verwerven in het stadsbestuur. Gedeeltelijk werd dit hiërarchische systeem gereguleerd via het formele onderscheid tussen veertien hoofdgilden en zeven lagere gilden, waarbij de hoofdgilden meer zetels in de raad kregen. Dit onderscheid werd

voor het eerst genoemd in 1341. Het weerspiegelde tot op zekere hoogte de (laat)middeleeuwse opvattingen ten aanzien van vakmanschap en handel, evenals verschillen in economisch belang voor de lokale gemeenschap. Maar er was ook een informele hiërarchie. Binnen de groep van veertien hoofdgilden hadden de gilden waarvan de leden zich bezighielden met handel of ambachtelijke productie voor de regionale en langere-afstandsmarkten, zoals de wantsnijders en riemsnijders, in de praktijk meer, en meer invloedrijke, vertegenwoordigers in het stadsbestuur dan gilden die voornamelijk actief waren op de lokale markt met gewone consumptiegoederen, zoals de bakkers of vleeshouwers. Deze informele ‘gildehiërarchie’ in Utrecht ging tegen de officiële gelijkheid tussen de (hoofd)gilden onderling in.

Dergelijke verschillen in de toegang tot macht en invloed tussen de gilden leidden gemakkelijk tot politieke competitie en spanningen, zoals de gevallen van terugkerende opstand en onrust, onder meer door de vleeshouwers, kunnen laten zien. Binnen de gilden konden er bovendien spanningen ontstaan over de vertegenwoordiging van verschillende economische en sociale belangen op het niveau van het gildebestuur; deze zijn hier niet bestudeerd, maar dit zou wel zeer wenselijk zijn. De impact van de Utrechtse ‘gildehiërarchie’ moet echter ook niet overschat worden. In tegenstelling tot andere steden, waar sommige gilden volledig werden uitgesloten van vertegenwoordiging (zoals de volders in Gent of de kleine gilden in Florence), hadden alle gilden in Utrecht hetzelfde aantal oudermannen in de stadsraad (twee per gilde) en waren alle oudermannen betrokken bij de jaarlijkse verkiezing van de twee overste oudermannen. Voorzichtigheid is ook geboden als men gildevertegenwoordiging geheel gelijk wil stellen aan de representatie van sociaaleconomische groepen of belangen. De Utrechtse gilden ontwikkelden zich na 1304 tot politieke instituties die ook leden van buiten het ambacht of de handel verwelkomden. Deze ontwikkeling was naar het zich laat aanzien wel minder vergaand in lagere gilden, die voor politieke leden minder interessant waren, en voor hoofdgilden met een grote mate van erfelijkheid in het gildelidmaatschap.

De conclusies van het eerste hoofdstuk waren grotendeels gebaseerd op de periode vanaf 1340, toen de stedelijke gemeenschap zijn constitutie in het *Stadsboek* vastlegde. De taken en samenstelling van de stadsraad werden toen ook pas voor het eerst geformaliseerd. Voor de periode vóór 1340 maakt het gebrek aan administratieve bronnen het moeilijker om conclusies te trekken over de ontwikkeling en samenstelling van de stadsraad. Het is vóór 1340 zelfs onduidelijk hoeveel gilden tot het stadsbestuur werden toegelaten en wat hun namen waren (met uitzondering van de bakkers, die als enige gilde in de gildebrief van 1304 worden genoemd). Toch kan uit de relatieve stabiliteit van het

Utrechtse gildestelsel tot 1528 worden afgeleid dat Utrecht waarschijnlijk vanaf het begin al 21 ‘gemene’ of politieke gilden telde. Dit staat in contrast met steden als Luik, waar het aantal politieke gilden in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw aanzienlijk varieerde.

Hoe de politieke instellingen in Utrecht evolueerden in de minder bekende periode tussen 1304 en 1340, en welke factoren het ontstaan van het verregaande gildebestuur in Utrecht kunnen verklaren, was het onderwerp van hoofdstuk 2. Een uitgangspunt voor de analyse in dit hoofdstuk was om verder te kijken dan alleen de korte periode van ‘gilderevolutie’ rond 1304, en daarentegen een langere periode in ogenschouw te nemen waarin de meer geleidelijke veranderingen in de lokale politieke instellingen en praktijken konden worden gevolgd. In het geval van Utrecht betekende dat de periode vanaf de jaren 1260, wanneer de gilden voor het eerst in de lokale bronnen worden vermeld, tot de proclamatie van de stedelijke constitutie rond 1340.

Een eerste bevinding van dit hoofdstuk was dat de integratie van de burgerij in de gemeenschap van gildeleden, zowel in de praktijk als door middel van een gemeenschappelijk discours of ‘communicatiestrategie’, een belangrijke factor moet zijn geweest in de politieke opkomst van de gilden in de late dertiende eeuw. Aan de ene kant maakten de oudermannen van de gilden gebruik van het bestaande communale discours om te claimen dat zij de belangen van de gehele burgergemeenschap vertegenwoordigden tegenover het heersende bestuur van de patriciërsfamilies. Aan de andere boden de oudermannen niet-elitaire burgers de kans om zich politiek te organiseren en gemobiliseerd te worden via de gildemilities. Het bestaan van deze milities kan vanaf 1307 in Utrecht worden aangetoond, maar waarschijnlijk zijn ze in de dertiende eeuw ontstaan, zoals in een aantal andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. Bovendien faciliteerde de gildeorganisatie de institutionalisering van hun politieke invloed, via de functie van de oudermannen en de vergadering van gildeleden (*de morgenspraken*). De milities maakten het op hun beurt mogelijk dat de gilden de lokale verdedigingssystemen en de organisatie van de nachtwacht konden overnemen. Deze overname versterkte de boodschap dat de gilden de belangen van de burgerij als geheel voorstonden.

Ten tweede kon worden aangetoond dat externe politieke actoren en omstandigheden van cruciaal belang waren voor de politieke kansen van ambachts- en kleinhandelsgilden in Utrecht. Niet alleen rond het jaar 1304, maar ook in de eerste decennia daarna haalden de gilden voordeel uit de relatief zwakke positie van de bisschop, terugkerende periodes van oorlog en financiële crisis, en de relaties tussen verschillende politieke actoren binnen en buiten de stad, om het stadsbestuur uiteindelijk

over te nemen. De gilden konden in het bijzonder profiteren van de traditionele banden tussen patricische families (in deze periode vooral de familie van Lichtenberg), ministerialen op het platteland en de graaf van Holland. Door hun coalitie te bestrijden in het stadsbestuur en in militaire confrontaties buiten de stad, zoals in 1304-1305 en de jaren 1330, vonden de gilden een gemeenschappelijke vijand. Dit ondersteunde hun boodschap dat ze het algemene belang van de stad en alle burgers voorstonden, in tegenstelling tot de ridderlijke families die vatbaar waren voor invloeden van buitenaf. Daarbij vonden de gilden eerst bescherming bij de Vlamingen in 1304, en vanaf 1305 een bondgenoot in de persoon van de bisschop van Utrecht, die de positie van de gilden in de stad bij meerdere gelegenheden erkende en versterkte. Het waren dus politieke omstandigheden, zowel lokaal als regionaal, die de dominante positie van de gilden in Utrecht mogelijk maakten.

De gildebrieff van 1304 bracht belangrijke institutionele veranderingen, zoals de rol van de oudermannen van de gilden bij de verkiezing van de raadsleden en een hoge mate van autonomie voor elk gilde afzonderlijk. De grootste veranderingen vonden echter plaats in de jaren en decennia na 1304, wederom onder invloed van politieke omstandigheden en op een grotendeels informele wijze. Tot deze veranderingen behoorden de ontwikkeling van het dagelijks bestuur van de stadsraad, waarin de oudermannen een volwaardige plaats kregen naast de schepenen en raadsleden, en de opkomst van de twee burgemeesters en twee overste oudermannen, samen de ‘vier oversten’. Het *Stadsboek* van 1340-1341 formaliseerde deze veranderingen en definieerde de politieke gemeenschap als de gemeenschap van gildeleden met burgerrechten in de 21 ‘gemene gilden’. Op dat moment was de transformatie van het Utrechtse stadsbestuur naar een gildebestuur voltooid.

Opvallend voor de periode vóór 1340 is de observatie dat de Utrechtse gilden opkwamen en handelden als een politieke eenheid, getuige onder andere het feit dat er in de bewaarde bronnen alleen sprake is van de ‘gemene gilden’ en hun oudermannen, en niet van gilden afzonderlijk. Het kan deels te wijten zijn aan het gebrek aan bronnen, maar deze eenheid heeft waarschijnlijk ook deel uitgemaakt van een bewuste politieke en discursieve strategie om de doelen van de gezamenlijke gilden te bereiken.

De bevindingen van de eerste twee hoofdstukken suggereren alles bij elkaar dat de opmars van de ambachtsgilden in veel opzichten een keerpunt vormde in de geschiedenis van de Utrechtse stedelijke politiek. Niet alleen hadden de gilden grote invloed op de ontwikkeling van lokale politieke instellingen, maar ook op die van politieke praktijken en het politieke discours, evenals op de opkomst van een nieuwe

bestuurlijke elite in de stad. In deze raadselite kon een aantal individuen en families afkomstig uit de (meestal hoofd)gilden deelnemen en een ‘gilde-elite’ vormen. De geconstateerde sociaalpolitieke en ideologische processen leidden aldus van een stad die bestuurd werd door een ridderlijk patriciaat, eerst naar een relatief stabiel en representatief, door gilden gedomineerd stadsbestuur, en vervolgens weer naar een bestuur gedomineerd door een nieuwe bestuurlijke elite. Dit waren langetermijnprocessen die reikten van de eerste politieke activiteiten van de gilden in de jaren 1260 tot de late veertiende eeuw, toen de raadselite in Utrecht vorm kreeg.

Politiek discours en stedelijke geschiedschrijving

Uit de bevindingen van hoofdstuk 2 kan worden afgeleid dat discours en conflicten binnen en buiten de stad strategisch werden ingezet door de ambachts- en kleinhandelsgilden om hun visie op de organisatie van het stadsbestuur in Utrecht te verwerkelijken. De nieuwe bestuurlijke regelingen werden vervolgens vastgelegd in het Stadsboek, dat in de daaropvolgende twee eeuwen fungeerde als een soort grondwet voor de stad. Het project om constitutionele regelingen te registreren ging samen met de verdere ontwikkeling en archivering van andere registers door de nieuwe stadsraad. De periode rond 1340 markeerde het begin van een meer systematische archivering en registratie van de stedelijke wetgeving en rechtspraak. Kan het streven om de nieuwe machtsverhoudingen in het stadsbestuur vast te leggen ook de aanzet hebben gegeven tot de ontwikkeling van een stedelijke geschiedschrijving in Utrecht? Dit vormde het onderwerp van hoofdstuk 3.

Hoofdstuk 3 richtte zich op de analyse van een kroniek die bekend staat als de *Nederlandse Beke*. Deze kroniek van het Sticht en het graafschap Holland kwam rond 1393 tot stand en vormde een vertaling en voortzetting van de *Chronographia* van Johannes de Beke (na 1346). Zoals Antheun Janse reeds betoogde, werd de Nederlandse Beke waarschijnlijk geschreven voor een publiek van elitaire leken in Utrecht, door iemand in of vlakbij het stadsbestuur, mogelijk de stadsklerk Jan Tolnaer Jr († ca. 1403). Hoofdstuk 3 had tot doel de kroniek en zijn ontstaanscontext nader te analyseren: verwoordde de auteur ervan een specifiek stedelijk of burgerlijk discours en was zijn geschiedverhaal bedoeld om een collectieve geschiedenis van de stad Utrecht of haar bestuurlijke elite te creëren? En zou er meer kunnen worden gezegd over de context van ontstaan, met name over de identiteit van de auteur en diens primaire publiek?

De analyse in dit hoofdstuk toonde aan dat de auteur van de Nederlandse Beke inderdaad een stedelijk standpunt vertegenwoordigde in de kroniek. Hij positioneerde burgers en de stad Utrecht consequent als loyale en onmisbare aanhangers van de bisschop en schreef hen positieve, deels ‘ridderlijke’ waarden toe. De rol van de stad wordt daarbij prominenter naarmate het geschiedverhaal vordert. Vooral in de continuatie na 1346 spelen de stad en haar burgers een steeds belangrijker rol bij het verdedigen van de belangen van de bisschop en het Sticht in politieke, militaire en financiële aangelegenheden. De auteur besteedde ook specifiek aandacht aan initiatieven van het stadsleger op het platteland en aan burgerlijke militaire leiders. In zijn ogen vielen de belangen van stad, landsheer en territorium samen, hetgeen overeenkomst vertoont met de opzet van andere laatmiddeleeuwse Duitse stadskronieken.

In zijn toevoegingen (interpolaties en continuatie) aan de originele kroniek van Johannes de Beke besteedde de auteur bovendien duidelijk meer aandacht aan de geschiedenis van de stad. Een deel hiervan betreft beschrijvingen van de strijd tussen ridderlijke families en ‘partijen’ in de stad. Het kon worden aangetoond dat de auteur in deze episodes een opvallende discursieve strategie koos. Aan de ene kant verbond de auteur partijstrijd en interne tweespalt in het algemeen met chaos, onrust en een zwak of afwezig landsbestuur. Aan de andere kant bracht hij consequent één van de twee Utrechtse partijen in verband met het negatieve discours over partijconflicten, door bijna uitsluitend melding te maken van hun onrechtmatige geweld en herhaalde verdrijving en verbanning uit de stad. Dit was de partij van Lambert de Vries (in 1304) en die van hun veertiende-eeuwse politieke erfgenamen, in de volksmond bekend als de Gunterlingen. Hun tegenstanders, de Lichtenbergers, komen daarentegen nooit in de *Nederlandse Beke* als een partij voor; leden van deze familie worden vooral geportretteerd als ridderlijke mannen van hoge status, die regelmatig het slachtoffer worden van onrechtmatig geweld door hun tegenstanders.

De eenzijdige houding van de auteur ten opzichte van de Utrechtse partijen volgde doeltreffend het officiële discours van de stadsraad in de laatste decennia van de veertiende eeuw. Kort na gewelddadige botsingen in 1379 en 1380 werden de Gunterlingen als partij verbannen uit de stad en hun aanhangers niet-verkiesbaar gemaakt voor de stadsraad. In de tijd dat de *Nederlandse Beke* werd voltooid, rond 1393, was dit beleid nog steeds geldig, maar was de consensus hierover in de stad aantoonbaar wankel. Het is daarom waarschijnlijk dat de verhalende constructie in de *Nederlandse Beke* nadrukkelijk bedoeld was om de macht van de partij van de Lichtenbergers in de stad te ondersteunen en te legitimeren.

De analyse van de episodes over lokale politieke conflicten wees daarnaast uit dat de auteur ze bijna uitsluitend beschreef als conflicten binnen de ridderlijke elite, en veel minder aandacht had voor de bredere context van protest en opstand binnen de stad. Deze houding staat in contrast met wat bekend is uit stedelijke archiefbronnen en met de weergave van dezelfde gebeurtenissen in gelijktijdige andere voortzettingen van de *Chronographia*, met name de vijfde Latijnse Continuatie. Deze bronnen beschrijven de schermutselingen rond 1346 en 1380 als conflicten tussen grote groepen burgers waarin gilden en gildeleden een belangrijke rol speelden. Ondanks het gebrek aan interesse in deze groepen steunde de auteur van de *Nederlandse Beke* echter ook duidelijk het bestuur van de gilden in Utrecht. Hiermee sloot hij opnieuw aan bij het officiële discours van het stadsbestuur, zoals bekend uit de bewaarde registers.

Mijn analyse van de *Nederlandse Beke* versterkte al met al Janses hypothese dat de kroniek werd geschreven in de kring van of nabij het Utrechtse stadsbestuur. Het feit dat de auteur toegang moet hebben gehad tot stedelijke registers, evenals de waarschijnlijke partijdigheid van stadsklerk Jan Tolnaer Jr, maakt het nog aannemelijker dat hij de auteur van de *Nederlandse Beke* was, hoewel er geen hard bewijs is voor deze identificatie. De *Nederlandse Beke* kan dus worden gezien als het voorzichtige begin van stedelijke geschiedschrijving in de stad Utrecht. De auteur construeerde de lokale collectieve herinnering aan politieke gebeurtenissen op zo'n wijze dat het beleid van de stadsraad en de wankelende consensus daarover ondersteund en gelegitimeerd werd. Daarnaast werd betoogd dat de auteur zijn kroniek vooral schreef voor een selecte groep binnen de bestuurlijke elitefamilies van Utrecht, namelijk de families met een ministeriële status en een ridderlijke levensstijl (waarbinnen de familie van Lichtenberg een prominente rol speelde). Deze families waren in een goede positie om de kroniek door te geven aan hun aristocratische relaties op het platteland en aan de hoven van naburige vorstendommen, waardoor zij wellicht de brede verspreiding en populariteit van de *Nederlandse Beke* faciliteerden.

Samengevat lieten hoofdstuk 2 en 3 zien dat het discours van de gilden, dat gebaseerd was op het oudere communale discours, in de eerste helft van de veertiende eeuw dominant werd in Utrecht. Deze conclusie sluit aan bij bevindingen ten aanzien van andere steden waar gilden een rol kregen in de lokale politiek. Het corporatieve discours werd ook omarmd door de schrijver van de *Nederlandse Beke* rond 1393, die de gilden met lokale trots presenteerde, hoewel hij er verder niet veel aandacht aan schonk. Hetzelfde gold, *mutatis mutandis*, voor de voormalige patriciërs en andere ridderlijke families van Utrecht, die waarschijnlijk het eerste publiek voor de *Nederlandse Beke*

vormden. De conclusies ten aanzien van deze laat-veertiende-eeuwse kroniek geven echter ook aan dat niet alleen de gilden het stedelijke politieke discours vormden, maar dat het aan het einde van de veertiende eeuw mede werd bepaald door de heersende families of ‘partijen’ in de stadsraad om hun eigen politieke belangen te dienen. Vervolgonderzoek is nodig om te zien hoe het politieke discours van Utrecht zich verder ontwikkelde tijdens de periode van het gildebestuur, in de vijftiende en vroege zestiende eeuw.

Geweld en politieke groepen in de stedelijke politiek

Zoals kronieken en archiefbronnen ruimschoots aantonen, kende het laatmiddeleeuwse Utrecht terugkerende uitbarstingen van politieke conflicten en partijstrijd binnen de stadsmuren. In deze confrontaties gingen opstanden en protesten van niet-elitaire burgers (*popular politics*) vaak samen met veten en factiestrijd binnen de ridderlijke of burgerlijke elite om macht en invloed in het stadsbestuur. Dergelijke (combinaties van) politieke conflicten zijn in de meeste Europese steden in deze periode geconstateerd. Een voorbeeld van de gewelddadige traditie in Utrecht is de tegenstelling tussen de Gunterlingen en Lichtenbergers in de veertiende eeuw, die de hele stedelijke gemeenschap leek te verdelen. De achtergronden van de vorming van deze groepen en coalities, en de rol van geweld in de stedelijke politiek in het algemeen, werden in de laatste twee hoofdstukken bestudeerd.

De analyse van hoofdstuk 4 was vooral gericht op het verklaren van de frequente deelname van elitefamilies en facties aan opstanden vanuit de middengroepen, en de klaarblijkelijke toename van eliteleiderschap in stedelijke politieke conflicten in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw. Dit historiografische ‘probleem’ werd in dit hoofdstuk vooral op een structureel niveau benaderd, met als hypothese dat het de veranderende omstandigheden in het organiseren van collectieve politieke actie waren die ervoor zorgden dat leiderschap van politieke groepen en coalities door leden van de elite aantrekkelijker en gebruikelijker werd. In de analyse werden naast Utrecht ook andere steden in de Nederlanden en het Duitse Rijk meegenomen.

Ten eerste werd betoogd dat de organisatie van geweld een noodzakelijke voorwaarde was voor politiek succes in het algemeen, niet alleen op het platteland, waar het geweld werd aangeduid als vete- of oorlogvoering, maar ook in de stedelijke politiek. De vele voorbeelden van gewelddadige politieke conflicten in de stad en hoe deze werden

aangepakt wijzen erop dat mensen op het platteland en in steden een vergelijkbare cultuur van geweld deelden. Gewelddadige uitbarstingen van factiestrijd, opstanden en gewapende vergaderingen op het centrale marktplaats (de *Plaets* in Utrecht) gingen hand in hand met vreedzaam onderhandelen en overleg, en beide kunnen worden beschouwd als normale vormen van politieke actie in de middeleeuwse stad. Het vermogen om coalities te vormen, aanhangers te mobiliseren en met geweld te dreigen kan in deze context even belangrijk worden geacht als het vermogen om geweld daadwerkelijk in te zetten, aangezien het eerste de tegenstander er al toe kon brengen aan de gestelde eisen tegemoet te komen. De heersende cultuur van geweld vormt met andere woorden reeds een verklaring voor de frequentie van brede coalities in de stedelijke politiek, in Utrecht zowel als elders in de Nederlanden en het Duitse Rijk.

Ten tweede blijkt de overheersende cultuur van geweld ook uit het militaire karakter van de meest voorkomende vormen van stedelijke politieke groepen in de latere middeleeuwen: die van de elitefamilie of factie met zijn gewapende aanhangers; wijkmilities; en eveneens de broederschappen van de vroege gemeenten en gilden. In navolging van Otto Oexle kan worden gesteld dat deze laatste, die gebaseerd waren op een eed tussen gelijkwaardige leden (*coniuratio*), solidariteit en wederzijdse (fysieke) bescherming en steun tot doel hadden. De opzet van deze verenigingen was dus evenzeer politiek als militair. Hetzelfde gold voor de groepen protesterende burgers die zich in de late middeleeuwen in een ‘vereniging’ (*eninge*) of alliantie aaneensloten en onwettige ‘vergaderingen’ hielden, in de woorden van stedelijke autoriteiten. Dergelijke termen duiden ook op eedverenigingen, gericht op wederzijdse bescherming, steun en solidariteit.

Uitgaande van de stelling dat politiek succes afhankelijk was van het vermogen van politieke groepen om geweld te organiseren, is het duidelijk dat de mogelijkheden voor niet-elitaire burgers (dat wil zeggen degenen buiten het politieke establishment) om zich succesvol te organiseren beperkt waren. Hoofdstuk 4 betoogde echter dat hun kansen op succes in de laatmiddeleeuwse stad na verloop van tijd nog verder afnamen. Zoals reeds vaak is vastgesteld, ontwikkelden laatmiddeleeuwse stedelijke overheden in Europa zich over het algemeen langs deze weg: zij verwierven meer bestuurlijke en rechterlijke macht naarmate ze meer autonoom werden, en als gevolg daarvan eisten ze meer gehoorzaamheid van hun burgers en ‘onderdanen’, en begonnen ze politieke dissidenten en gewapende protesten strafbaar te stellen. Deze ontwikkeling is duidelijk waar te nemen in steden in de Nederlanden en Duitsland in de loop van de veertiende eeuw. In steden waar ambachts- en kleinhandelsgilden een rol kregen in het stadsbestuur en deze overheden stabiel werden, vond daarbij nog een andere ontwikkeling plaats. Op het

moment dat gildebestuurders onderdeel werden van de gevestigde politiek, waren ze minder geneigd om als vehikel voor protesten en opstanden van onderaf te dienen, maar neigden ze er in plaats daarvan toe partij te kiezen voor de bevoorrechte (gilde)elite. Het opbouwen van consensus binnen het stadsbestuur en elitevorming gingen dus hand in hand met de uitsluiting van mensen buiten de gevestigde orde en het einde van sommige gilden als vertegenwoordigers van de niet-elitaire burgerij in de stad.

Terwijl aldus de voorwaarden voor de organisatie van collectieve politieke actie minder gunstig werden, moesten ontevreden gildeleden, burgers en andere groepen stedelingen nieuwe manieren vinden om in actie te komen en zich te organiseren, en tegelijkertijd het risico op repressie te beperken. Deze context stimuleerde mijns inziens het eliteleiderschap van volksprotesten en opstanden. Eliteleiders (van binnen of buiten de stedelijke elite) konden namelijk effectieve bescherming, praktisch militair leiderschap en een relatief gunstige onderhandelingspositie ten opzichte van de stedelijke autoriteiten bieden. De waargenomen vormen van samenwerking met, of ondergeschiktheid aan, eliteleiders zouden met andere woorden voornamelijk kunnen voortkomen uit het praktische doel van stedelingen om succesvolle politieke actiegroepen te vormen. Deze conclusie biedt een ander perspectief dan het conventionele idee dat eliteleiders hun (gewapende) aanhang opbouwden op basis van reeds bestaande banden van sociaaleconomische afhankelijkheid of patronage. In plaats van patronage kan eliteleiderschap ook verklaard worden met behoud van de *agency* van opstandelingen, namelijk binnen het kader van hun (beperkte) collectieve mogelijkheden en strategieën. Op de langere termijn kon eliteleiderschap van volksbewegingen natuurlijk wel tot gevolg hebben dat er meer banden van afhankelijkheid en cliëntelisme in de stad ontstonden.

Een nadere analyse van hoe politieke groepen in de vijftiende eeuw in Utrecht functioneerden en hoe deze de stedelijke politiek beïnvloedden, werd geboden in het laatste hoofdstuk. Daarin werden de praktijken van politiek geweld in en om de stad Utrecht in de periode 1400-1430 onderzocht. Deze periode werd gekenmerkt door frequente oorlogsvoering en partijstrijd waarbij verschillende vorstendommen in de Noordelijke Nederlanden betrokken waren en waarbij ook langdurige, strategische banden tussen de leiders van partijen en facties in verschillende gebieden tot stand kwamen. De regionale machtsstrijd kwam onder andere tot uiting in het schisma dat ontstond na de dood van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423. In deze periode van grote politieke instabiliteit vonden vier succesvolle machtswisselingen en ongeveer tien pogingen tot een machtsgreep plaats in of nabij de stad Utrecht.

De analyse in hoofdstuk 5 toonde in de eerste plaats aan dat de gewelddadige machtsconflicten in de stad in deze periode veel overeenkomst vertoonden met de oorlogen die op hetzelfde moment op het platteland gevoerd werden. De stadsraad van Utrecht was slechts één (hoewel belangrijk) toneel van machtsstrijd in de Noordelijke Nederlanden, en leek daardoor ook beperkt in staat te zijn om een onafhankelijke koers te volgen. Enerzijds poogde de heersende factie of partij – in deze periode vooral de Lichtenbergers – de stadsraad te manipuleren in het gebruik van de beschikbare publieke geweldsmiddelen om hun doelen en die van hun bondgenoten in de regio te bevorderen. Anderzijds probeerde de onderliggende factie – die vaak verbannen was – met geweld terug te keren naar zijn vroegere positie van macht en invloed in samenwerking met zijn bondgenoten.

De kern van deze concurrerende groepen in Utrecht werd gevormd door een klein aantal leiders van een paar prominente, verzwagerde families, die tot de top van de seculiere geestelijkheid en de stedelijke elite behoorden. Een voorbeeld zijn de leiders van de Lichtenbergers in deze periode, die posities vervulden als burgemeesters, raadsleden of schout, terwijl een ander familielid (Jacob van Lichtenberg) de functie van proost vervulde voor het kapittel van Sint-Pieter. De factieleiders werden bijgestaan door andere familieleden en bondgenoten, zowel binnen de stad als in de regio. Sommige van deze bondgenoten waren machtige, quasi-onafhankelijke heren zoals die van Montfoort of Gaasbeek. De factieleiders omringden zich verder met bedienden die livrei droegen (*caproen* of *cledere*) en probeerden bovendien livrei aan grotere groepen uit te delen, blijkens de herhaaldelijke verbodsbepalingen daartegen door de stadsraad in deze periode. Het is moeilijk om de omvang van deze bredere aanhang in beeld te krijgen. Een deel daarvan kan worden geïdentificeerd als gildeleden, anderen als stadsbewoners zonder burgerrecht. De specifieke motieven van gilden, groepen gildeleden of andere individuen in de strijd zijn meestal niet overgeleverd, maar het is duidelijk dat algemene ontevredenheid met de gevoerde oorlogen en de kosten daarvan ten minste een van de redenen was om in actie te komen. Afgezien van deze groepen vermelden bronnen van de stadsraad ook regelmatig de inzet van huurlingen (betaalde militanten) van zowel binnen als buiten de stad. Dit duidt erop dat eliteleiders aan beide zijden in staat waren om aanzienlijke financiële middelen in te zetten, en zo private milities te vormen, om gewelddadige machtsgrepen uit te voeren.

Succesvolle machtsgrepen waren meestal het resultaat van een golf van ontevredenheid onder de bevolking, gevolgd door zorgvuldig voorbereide militaire actie. Een machtsgreep vergde strategische planning, de mobilisatie van aanhangers binnen de

stad in de uren vóór de coup en de benutting van een kans om binnen de poorten te komen. De onrust en het geweld die een coup poging met zich meebrachten, lokaliseerden zich voornamelijk bij de Plaets en de residenties van prominente tegenstanders. Als reactie verdedigde het stadsbestuur zichzelf door met klokgelui de Utrechtse burgers uit de kwartieren met hun wapens op te roepen. Er kon worden aangetoond dat de succesvolle machtsgrepen zeker niet alleen interne aangelegenheden waren. Een belangrijk element van succesvolle coups was de fysieke aanwezigheid van machtige bondgenoten met hun gevolg ter ondersteuning van lokale fractieleiders.

De rol van de stadsraad in deze jaren was ambigu. Vaak leek de raad te worden gedomineerd door factiepolitiek, wat begrijpelijk is gezien de moeilijke politieke omstandigheden waarmee het stadsbestuur tijdens de opeenvolgende oorlogen en het Utrechtse schisma te maken kreeg. In verschillende gevallen probeerde de stadsraad echter ook de invloed en het geweld van de facties in te perken, onder meer door burgers te verbieden wapens te dragen, livrei te dragen of livrei te verspreiden.

Kort gezegd toonden de laatste twee hoofdstukken aan dat geweld in veel opzichten een normaal gegeven was in de laatmiddeleeuwse stedelijke politiek, vergelijkbaar met de geweldscultuur op het platteland en op het niveau van de territoriale politiek. Tegelijkertijd lukte het stadsbesturen geleidelijk beter om gewelddadige politieke actie tegen hun bestuur te criminaliseren en te onderdrukken. De consensus die hiervoor nodig was groeide in Utrecht als een uitvloeisel van de vorming van een stabiel gildebestuur vanaf 1340 en de daarmee verbonden opkomst van de raadselite. Criminalisering van politiek geweld was in de eerste plaats gericht tegen protest of opstanden van onderaf, dat wil zeggen tegen burgers en inwoners buiten het politieke establishment van de succesvolle gilden en elitefamilies; maar ook, voorzichtig, tegen elitefacties zelf. Dit laatste was echter moeilijker omdat dezelfde (partijdige) families machtsposities bekleedden binnen de stadsraad, onder andere als oversten, en omdat zij beschikten over invloedrijke netwerken binnen de Utrechtse kerk en de regionale elite. De politieke ambiguïteit van de stadsraad was een gevolg daarvan, zeker in de turbulente eerste decennia van de vijftiende eeuw.

Al met al pleiten de bevindingen van dit proefschrift voor een meer genuanceerd en dynamisch beeld van de rol van gilden in de laatmiddeleeuwse stedelijke politiek. In steden waar ze tot het stadsbestuur toetraden, zoals in Utrecht, veranderde hun rol van vertegenwoordigers van niet-elitaire burgers en groepen in de stad, tot vertegenwoordigers van het stadsbestuur zelf. Dit had op zijn beurt een grote invloed op

hun eigen (interne) functioneren en ontwikkeling. Wellicht was de bisschoppelijke stad Utrecht in dit opzicht wel vrij uitzonderlijk: hier werden voormalige patriciërs- en ministeriële families al snel na 1304 toegelaten tot de ambachts- en kleinhandelsgilden en konden zij op die manier politieke invloed binnen de gilden gaan uitoefenen. In naburige steden was dit niet het geval (Vlaamse en Brabantse steden) of pas later (bisschoppelijke steden). In de meeste steden waar gilden op de een of andere manier deelnamen aan de lokale overheid, is het wel bekend dat ‘gilde-elites’ tot ontwikkeling kwamen. De gevolgen van verschillende constitutionele regelingen voor de politieke praktijk verdienen het in elk geval om meer te worden bestudeerd, al dan niet in een comparatief kader. Hoe uitzonderlijk de ontwikkeling van de Utrechtse stedelijke politiek en de rol van de Utrechtse gilden was in vergelijking met die van andere steden in de Nederlanden en het Duitse Rijk moet vervolgonderzoek dus nog uitwijzen. Daarvoor kan deze studie van de stedelijke politiek in laatmiddeleeuws Utrecht hopelijk als een fundament dienen.